

ULOGA ARHITEKTURE U PROSTORIMA POST-KONFLIKTA: PRIMJER GRADA MOSTARA

THE ROLE OF ARCHITECTURE IN POST-CONFLICT SPACES: THE CASE OF THE CITY OF MOSTAR

Helena Zorić*, Sanja Matijević Barčot*

Sažetak

Prostori post-konflikta određeni su kompleksnim i teškim naslijeđem ratne prošlosti, nacionalnih sukoba i neriješenih političkih pitanja. To su prostori bez rata, ali i prostori bez stvarnog mira. Istraživanje se bavi gradom Mostarom i reperkusijama ratnih podjela na njegovu urbanu strukturu. Na primjeru Mostara, u radu se detektiraju izazovi i potencijalne strategije arhitektonske i planerske prakse unutar post-konfliktnih sredina te propituje njihova uloga u poslijeratnom oporavku.

Ključne riječi: *Mostar, podijeljenost, konflikt, granica, urbanističko planiranje*

Abstract

Post-conflict spaces are defined by the complex and difficult burden of the war past, national conflicts and unresolved political issues. Those are now spaces without war, yet without real peace. The research deals with the city of Mostar and the repercussions of war divisions on its urban structure. By using Mostar as case study, the paper detects challenges and potential strategies of architectural and planning practice within post-conflict environments, as well as their role in the postwar recovery.

Keywords: *Mostar, division, conflict, boundary, urban planning*

---

* Sveučilište u Splitu, Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije, Matice hrvatske 15, 21000 Split;
E-mail: helena_zoric@hotmail.com; sanja.matijevic@gradst.hr

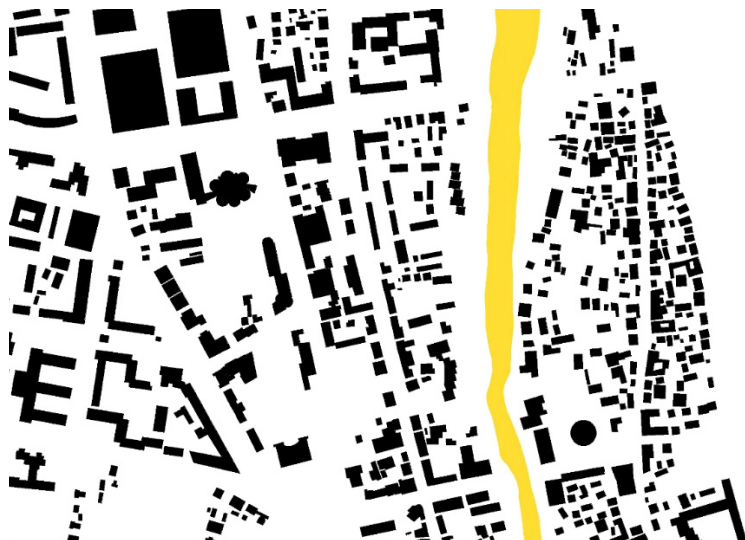
1. Uvod: U traganju za novim identitetom Mostara

Prije rata u Bosni i Hercegovini (1992. – 1995.) Mostar je bio prepoznat i cijjenjen kao multikulturni grad s urbanim oblikom koji je odražavao njegov položaj točke sjecišta Istoka i Zapada, islama i kršćanstva. Naime, za vrijeme četiri stoljeća duge osmanske vladavine grad se s obje strane rijeke razvijao kao tipično osmanlijsko naselje s čaršijama, mjestima poslovnih, trgovačkih i uslužnih djelatnosti te mahalama, rezidencijalnim četvrtima formiranih oko džamija koje su se uglavnom gradile na istočnoj obali Neretve. Tu je i danas zadržana slikovita orijentalna urbana fizionomija Mostara koju karakteriziraju nepravilne i uske uličice postavljene okomito na glavnu prometnicu, što je karakteristična odlika orijentalnog urbanizma [1]. Arhitektonski najimpozantnije ostvarenje iz tog perioda je Stari most izgrađen 1566. godine, koji je projektirao osmanski arhitekt i građevinski inženjer Hajrudin, učenik slavnog Mimara Sinana. Dolaskom austrougarske uprave u drugoj polovini 19. stoljeća grad se počinje dominantno razvijati na zapadnoj obali Neretve i to prema drugačijim, srednjoeuropskim urbanim obrascima koje karakteriziraju veće dimenzije i neoklasicističke urbane forme poput radijalne urbane kompozicije oko Trga Rondo. U središnjoj gradskoj zoni grada razmeđe povijesnih sila Osmanskog carstva i Austrougarske monarhije upisano je u preklapanjima morfologija dvaju urbanih struktura (Slika 1).

Kako je Mostar danas promatran i shvaćen, kao i na prirodu njegovog urbanog identiteta u proteklom desetljeću utjecala su razaranja i demografske promjene koje su se dogodile tijekom rata u Bosni i Hercegovini. Sumantra Bose, britanski politolog koji je opširno pisao o post-konfliktnim društvima, navodi da je kao posljedica tog sukoba, od simbola raznolikosti i jedinstva Jugoslavije, Mostar postao konačni simbol podjele i razaranja [2]. Mostar je i danas multivalentan grad pluralističke pozadine, no opći je dojam da je multikulturalni identitet grada izgubljen tijekom rata devedesetih, dok je malo pitanja oko toga koji ga je novi urbani identitet zamijenio. Zapravo, križanje različitih lokalnih kultura i međunarodne zajednice zastupljene kroz instituciju Ureda visokog predstavnika (Office of High Representative - OHR), uspostavljenu Daytonskim sporazumom, u poslijeratnom razdoblju dovelo je do brojnih, suprotstavljenih vizija Mostara. Međutim, iako je poslijeratni Mostar u proteklom desetljeću od različitih aktera bio zamišljen na više različitih načina - kao podijeljeni grad ili ujedinjeni grad, multikulturni grad ili hrvatski grad, kao dva grada ili simbol Bosne ili Federacije - svaki od tih urbanih identiteta vezan je za pitanja nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini.

Ipak, dok Mostar u širem, regionalnom i međunarodnom kontekstu dočarava slika podjela i polarizacije, njegovim građanima još uvijek priziva i romantične slike zelene rijeke u svom stjenovitom kanjonu, rijeke koja

vijuga kroz grad mostova, povijesne arhitekture i slikovitih pogleda. Neretva tako ostaje jedan od najrasprostranjenijih identiteta grada za mještane, i one s istočne i one sa zapadne obale Neretve.

Slika 1. Urbana morfologija Mostara: Usitnjeni tradicionalni orijentalni oblici na istočnoj obali i srednjoeuropski urbanistički obrasci na zapadnoj obali Neretve (Izradila: H. Zorić)

U tom smislu, dirljiva je inicijativa Urbanog pokreta Mostar, nevladine udruge mladih, koji su novi identitet Mostara pokušali pronaći bez političkih konotacija. Prema riječima jednog od osnivača, nesklonost da ga pitaju s koje je strane grada kad god spomene da je Mostarac, potaknula je ideju za spomenik Bruce Leeju, filmskom junaku koji u popularnoj kulturi predstavlja simbol odanosti, vještine, prijateljstva i pravde. Skulptura Ivana Fijolića locirana je u parku Zrinjevac u Mostaru i simbol je solidarnosti u etnički podijeljenom gradu. Cilj je da u budućnosti, kada ljudima kaže odakle je, umjesto da propituju nacionalni identitet i identificiraju njegov rodni grad kao podijeljeni grad, oni odgovore: „*Da, znam Mostar. To je grad sa spomenikom Bruce Leeju.*” [3] Malo je vjerojatno da će svjetski ugled Mostara ovisiti o njegovom spomeniku Bruce Leeju, što članovi Urbanog pokreta Mostar svakako znaju, no, važno je da oni zamišljaju budući Mostar čiji se identitet ni na koji način ne temelji na nacionalizmu.

Polazeći od iste premise te razumijevajući temu grada kao aktivne strukture koja se kontinuirano oblikuje kroz sinergiju prostornih oblika i društvenih odnosa unutar njih, ovaj rad istražuje izazove i potencijale arhitektonskog i planerskog djelovanja unutar post-konfliktnih sredina. Cilj

rada je detektirati, locirati te valorizirati strategije i programe koji mogu doprinijeti integraciji podijeljenog grada. Rezultati istraživanja koriste se zatim kao ishodište za definiranje teme, programa i arhitektonskog pristupa u diplomskom radu „*Interface: Eksperimentalno učilište s interkulturalnim centrom*“, izrađenom na Fakultetu građevinarstva, arhitekture i geodezije u Splitu.

Metodologija istraživanja temelji se na pretraživanju sekundarnih izvora - publiciranih studija i znanstvenih članaka iz različitih znanstvenih domena: političkih znanosti, sociologije, antropologije i urbanizma, a koje se bave tematikom podijeljenih gradova. Od prethodnih istraživanja teme urbanističkog planiranja u post-konfliktnom kontekstu Mostara kao ključni izvori korištene su komparativna studija „*Divided Cities: Belfast, Beirut, Jerusalem, Mostar, and Nicosia*“ [4], koja Mostar pozicionira u kontekstu problematike drugih podijeljenih gradova te studija „*Ideology, Political Transitions and the City: The Case of Mostar, Bosnia and Herzegovina*“ [5], koja dubinski istražuje prakse urbanističkog planiranja u poslijeratnom kontekstu Mostara, ne zaustavljajući se pri tom na narativu etnički podijeljenog grada, već raslojava kompleksne i višestruke modalitete političko-ekonomske tranzicije kroz koju grad Mostar prolazi. U kombinaciji s pretraživanjem literature, provođeno je i terensko istraživanje.

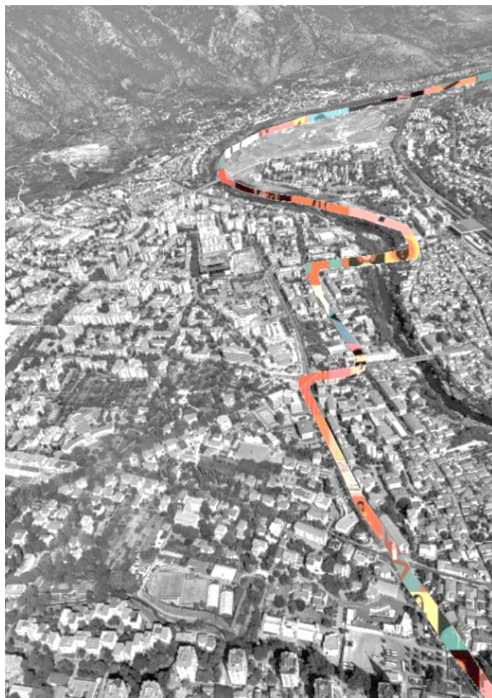
2. Mostar: Podijeljeni grad ili dvostruki grad?

Prijeratna i poslijeratna populacijska statistika Mostara se obično poziva na prikaz gubitka multikulturene slike grada. No, ne samo da se tijekom rata promijenio ukupan postotak stanovništva, nego se promijenio i njihov raspored unutar grada, pri čemu su preostali stanovnici ostali živjeti u fizički odvojenim predjelima gradskih područja - Hrvati na zapadnoj strani rijeke, a Bošnjaci na istočnoj. Upravo je ta demografska, politička i psihološka podjela na istočni i zapadni Mostar najzloglasnije nasljeđe rata.

Pretraživanjem stručne literature evidentno je da sintagma *podijeljeni grad* unutar stručne terminologije istovremeno označava dvije različite domene istraživanja. Prva se bavi podjelom grada na osnovu klasnih, socijalnih i rasnih razlika te nejednakosti u razvoju gradskih distrikta koje iz toga proizlaze. Druga linija istraživanja *podijeljenih gradova* bavi se gradovima u kojima iz političkih razloga postoje fizičke ili ne-fizičke barijere zbog kojih pojedini gradovi ne mogu funkcionirati kao jedinstvene prostorne cjeline. U takvu kategoriju *podijeljenih gradova* spadaju Beirut, Belfast, Jeruzalem i Nicosia, a od 1993. godine u nju spada i Mostar [4].

Granica između istočnog i zapadnog Mostara se protezala u smjeru sjever-jug i najvećim dijelom preklapala s ulicom Bulevar (nekoć Bulevar Narodne Revolucije). Ta je nekadašnja mostarska glavna ulica, čija je trasa

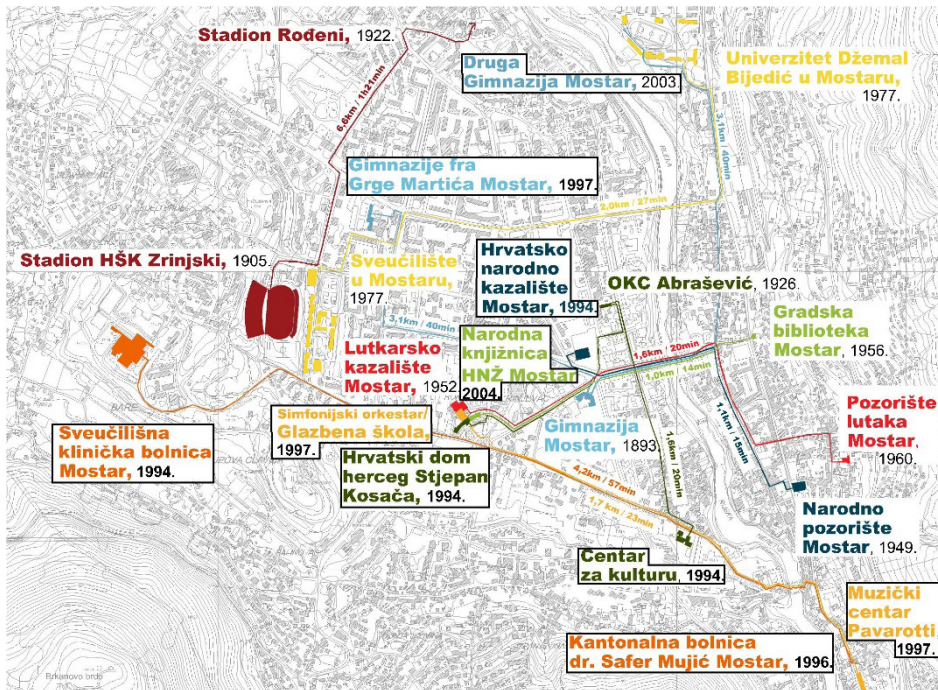
postavljena za vrijeme austrougarske uprave i koja je urbanom tkivu Mostara stvarala prijelaz između osmanlijske i austrougarske povijesne urbane morfologije, u ratu postala linija razgraničenja suprotstavljenih strana i poprište intenzivnih ratnih uličnih borbi (Slika 2).

***Slika 2.** Podjela Mostara na istočni i zapadni dio: Linija razgraničenja počinje na jugu od podnožja brda Hum, nastavlja prema sjeveru današnjim Bulevarom (nekoć Bulevar Narodne Revolucije) do Španjolskog trga, skreće prema istoku današnjom Ulicom Mostarskog bataljona pa nastavlja Ulicom Alekse Šantića, Ulicom Tvrтка Miloša te Ulicom dr. Mile Budaka prema sjeveru te nastavlja dalje po liniji rijeke. (Prikaz izradila H. Zorić)*

Iako su 1994. godine, uspostavljanjem Federacije Bosne i Hercegovine, uklonjene fizičke barijere i razmontirani kontrolni punktovi, građani s dvije strane mostarskog Bulevara dugo su oklijevali prelaziti s jedne na drugu stranu. Za razliku od hladnoratovskog Berlina, u kojem je zid funkcionirao kao fizička granica između Istočnog i Zapadnog grada, za poslijeratnu podjelu na istočni i zapadni Mostar zid nije bio potreban. Naime, razrušen i napušten Bulevar dugo je nakon završetka ratnih sukoba funkcionirao kao granica koju stanovnici različitih dijelova grada nisu prelazili. K tome, administrativna podjela Mostara iz 1996. godine na šest općina, od koje su tri bile pod kontrolom Bošnjaka i tri pod kontrolom Hrvata, u upravno-

administrativnom smislu konkretizirala je i ozakonila zatečeno prostorno stanje podijeljenosti Mostara. Na inicijativu OHR-a, Novim statutom Grada Mostara 2004. godine Mostar je definiran kao jedinstvena gradska cjelina, bez podjele na općine koje su do tada postojale. No, unatoč administrativnom ujedinjenju grada, Mostar s dvije strane Bulevara nastavlja funkcionirati odvojeno: ima dva odvojena zdravstvena i školska sustava, dva sveučilišta, dva narodna kazališta, dva autobusna kolodvora, dvije elektroprivrede, dva vodovoda, dva mirovinska fonda i do 1998. dvije različite valute. Ima čak i dva nogometna tima (Slika 3).

Slika 3. Dvostruki grad: Karta dupliciranih institucija u Mostaru. Karta prikazuje duplicirane institucije označene istom bojom, pri čemu su nazivi onih institucija koje su osnovane nakon rata u Bosni i Hercegovini istaknuti okvirom. (Izradila H. Zorić)

Suradnja između bilo koje od ovih paralelnih institucija viđena je kao prilika za ponovno ujedinjenje i pomirenje u gradu; međutim, čak i oni pokušaji koji se čine najmanje kontroverznima i od kojih bi svi mogli imati koristi, naišli su na neku vrstu protivljenja i opstrukcije. Primjerice, obnovljena i reprezentativna Gradska vijećnica dugo je zjapila prazna dok su istovremeno gradske vlasti iz gradskog budžeta izdvajale značajna sredstva za najam alternativnih dvorana za održavanje sjednica. Razlog tome bile su nesuglasice između vijećnika konstituirajućih etničkih grupa

oko postavljanja spomenika ispred vijećnice [6]. Bitne institucije koje djeluju u Mostaru većinom imaju predznak nacionalne, političke i religijske opredijeljenosti, pa se može reći da se u prostoru Mostara na dvije obale razvijaju dva odvojena grada koja opstaju kroz binarnost institucija, mentaliteta, kulture i religije, a između kojih Bulevar dan danas funkcionira kao snažna psihološka barijera. Dok je podijeljeni grad neprirodan i vjerojatno privremen, promatranje istočnog i zapadnog Mostara kao dva odvojena grada impliciralo bi nepovratnost situacije, bilo to formalno prihvaćeno ili ne.

Obrasci gradnje u proteklom desetljeću ojačali su podjelu grada. Zabrane gradnje zgrada povezanih s isključivo jednom etničkom grupom u središnjoj zoni, kao što su kazalište i katedrala, bili su pokušaji da se ovaj prostor sačuva za zajedničke institucije i kao temelj za buduće ponovno ujedinjenje grada. Međutim, rezultat je bio dodatno učvršćivanje gradske podjele, osiguravajući da sve hrvatske i bošnjačke kulturne i vjerske institucije budu izgrađene samo na „svojim stranama“. Središnja zona bila je jedini dio Mostara u kojem su obje grupe mogle graditi u neposrednoj blizini tijekom desetljeća podjele, ali do trenutka kada je grad ponovno ujedinjen, institucije su izgrađene ili preseljene na dvije odvojene strane, povećavajući interes svake grupe da ostanu samo tamo.

3. Izazovi arhitektonskog djelovanja u podijeljenom gradu i potencijalne strategije

Kada se radi o podijeljenim gradovima, klasična profesija urbanističkog planiranja postaje nedostatna i ne može se nositi s konfliktnim situacijama uzrokovanih sporovima oko prostora [7, 8]. Izazovi u procesima planiranja podijeljenih gradova mogu se podijeliti u četiri karakteristične domene: teritorijalnu, proceduralnu, ekonomsku i kulturnu. Unutar svake od tih domena nalaze se alati koji se u procesima planiranja mogu koristiti za represiju jedne od uključenih etničkih skupina. Korištenjem urbanističkog alata zoniranja, teritorijalna domena može se koristiti za kontrolu i disperziju etničkih skupina u prostoru. Proceduralna (administrativna) domena može se koristiti za isključivanje različitih dijelova društva iz procesa donošenja odluka. Ekonomska domena, koja podrazumijeva alociranje komunalnih usluga i investiranja javnog novca, može stvoriti nejednakosti u kvaliteti življenja u etnički različitim gradskim dijelovima. Kulturna domena, kroz kulturne institucije, obrazovanje i religiju, može potencirati (ili ugrožavati) grupni identitet pojedine etničke skupine [8].

Arhitektonsko djelovanje unutar podijeljenih gradova stoga nije moguće temeljiti na uobičajenim planerskim poslovima cjelovitog promišljanja i projektiranja gradskih prostora jer vrlo često ne postoje

relevantni urbanistički planovi i jedinstveni zakonodavni okvir. Primjerice, posljednji urbanistički regulacijski plan Mostara napravljen je 1991. godine, dok je novi već dugo u procesu nastajanja, pa se grad planira fragmentirano, s upitnom legalnom potkom [9]. Iako fragmentirani pristup planiranju nije specifično mostarski problem, već slučaj većine gradova u državama nastalim raspadom bivše Jugoslavije, koji napuštanjem razvijene socijalističke doktrine planiranja u post-socijalističkoj tranziciji nisu razvili učinkovite alate planiranja u novom, neoliberalnom političko-ekonomskom sistemu, etnička podijeljenost mostarski slučaj čini još kompleksnijim [5].

U takvom nestabilnom kontekstu, uloga arhitekta nužno se mora rekonceptualizirati. Pritom ključni dio arhitektonskog djelovanja postaje pregovaranje s različitim i suprotstavljenim akterima u prostoru. Iskustva ukazuju na važnost transparentnosti tih procesa, da ih javnost može pratiti i u njih se uključiti. Izazov pritom predstavlja činjenica da u podijeljenim gradovima, umjesto jedinstvenog glasa javnosti, postoje višestruki i suprotstavljeni glasovi javnosti [10]. U takvom kontekstu, dosadašnja istraživanja pokazuju da građanski sektor i organizacije civilnog društva mogu postati važni akteri u procesu planiranja te ih treba poticati na sudjelovanje [11]. Vještine pregovaranja već su uključene u postojeću arhitektonsku edukaciju jer je kod svake gradnje neophodno pregovaranje između gradske administracije, investitora i korisnika, ali se u post-konfliktnim prostorima te vještine dodatno moraju proširiti empatijom, razumijevanjem i diplomacijom [7].

Potencijalne strategije kriju se u promjeni arhitektonskog pristupa, od klasičnog *top-down* modaliteta rada u *bottom-up* pristup, a ključni potencijal u poslijeratnom oporavku krije se u projektima malog mjerila, čiji pokretači nisu institucije, već građanske inicijative [7].

4. Stvaranje mjesta susreta i interakcije u prostoru post-konflikta

U znanstvenim debatama koje promišljaju odgovore na izazove multikulturalizma može se iščitati generalni konsenzus da je za poslijeratni oporavak podijeljenog grada ključno stvaranje prostora za svakodnevne susrete i interakciju različitih etničkih grupa, prostora u kojima njihove međusobne kulturne, religijske i političke razlike mogu biti zatomljene [12]. Ključno pitanje koje se pri tom postavlja jest sljedeće: *Kakva su to mjesta i koji su to programi koji mogu omogućiti spontanu i politički neopterećenu interakciju?* Polazeći od teze da su otvoreni javni gradski prostori poput gradskih parkova i trgova, uobičajeni prostori susreta i mjesta urbane kulture, gdje bilo tko može slobodno šetati i boraviti, za očekivati je da se u prevladavanju različitosti i potenciranju susreta planiranje fokusira na

otvorene javne gradske prostore. Međutim, istraživanja u podijeljenim gradovima pokazuju da su ti prostori najčešće teritorijalizirani i nadzirani od strane određene etničke skupine te eventualno služe kao tranzitni prostori s vrlo malo kontakata između stranaca [12].

S druge strane, iskustva pokazuju da potencijal za susret leži u prozaičnim, svakodnevnim aktivnostima, osnaženim novim, inovativnim programima [12]. Naime, za razliku od implementacije snažnih institucionalnih programa, koje u prostoru stvaraju dodatne konflikte poput recentnih inicijativa izgradnje Hrvatskog narodnog kazališta i Islamskog centra, pozitivna iskustva u poslijeratnom oporavku pokazuje implementacija novih programa u domeni edukacije i umjetnosti, a čiji su pokretači udruge civilnog društva.

Jedan od tih primjera je Nansen model obrazovanja, koji je dio šire inicijative pod nazivom „Nansen dijalog“. Ta je inicijativa potekla 1994. godine iz norveškog grada Lillehammera s ciljem poticanja socijalnog oporavka i razvoja multietničkih zajednica promicanjem kulture i dijaloga u državama bivše Jugoslavije. Nansen mreža u Bosni i Hercegovini sastoji se od ureda u Prijedoru, Sarajevu i Mostaru koje vode lokalne nevladine organizacije, a također postoje i uredi u Hrvatskoj, Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori te na Kosovu [13]. Nansen model obrazovanja se implementira u tzv. „dvjema školama pod jednim krovom“, školama poput Srednje prometne škole i Srednje mašinsko-saobraćajne škole u Mostaru, u kojima, iako koriste isti prostor, učenici nastavu pohađaju prema dva nastavna plana i programa te se uopće ne susreću. Inicijativom Nansen dijalog centra obnavljaju se i opremaju prostori u takvim školama, tzv. Nansen učionice, koje zatim zajednički koriste učenici obje škole. Osim opremanja i uređivanja zajedničkih učionica, Nansen model obrazovanja dodatno provodi: 1) zajedničke vannastavne aktivnosti za učenike osnovnih i srednjih škola iz različitih nacionalnih zajednica, 2) edukativne radionice za nastavnike, 3) programe suradnje s roditeljima u kojima su oni uključeni u školske aktivnosti putem tečajeva te obrazovnih i kreativnih radionica. Program se provodi od 2015. godine u ukupno deset škola u Mostaru, Stocu i Prozor-Rami te se njime postižu evidentna poboljšanja u smjeru inkluzije i međusobne socijalizacije djece iz etnički različitih skupina, kao i smanjivanje predrasuda vezanih za različitu nacionalnu, vjersku i kulturnu pripadnost [14].

U domeni umjetnosti, vidljive rezultate u poslijeratnom oporavku Mostara s vrlo pozitivnim društvenim reakcijama donosi *Street Arts Festival Mostar*, koji se od 2012. održava svake godine. Ta manifestacija umjetničkim instalacijama revitalizira napuštene prostore i ruševine te unosi novu dinamiku u javni prostor, stvarajući tako novi univerzalni vizualni identitet grada. Utjecaj ulične umjetnosti vidljiv je gotovo na svakome uglu: na obnovljenim građevinama, na uništenim blokovima, na Bulevaru. Festival ima snažnu podršku lokalne zajednice; građani se

uključuju i pomažu pri odabiru prostora za umjetničko djelovanje, daju dopuštenje za oslikavanje njihovih zgrada i kuća. Festival također radi na afirmaciji umjetnika iz Bosne i Hercegovine te njihovom povezivanju i umrežavanju s međunarodno poznatim uličnim umjetnicima [15].

Osim programa iz domene edukacije i umjetnosti, zanimljivu i neočekivanu ulogu u poslijeratnom oporavku i interakciji stanovnika istočnog i zapadnog Mostara imaju trgovački centri. Iako se tipologija trgovačkog centra u stručnom diskursu uobičajeno opisuje kroz pojmove ekskluzije i kontrole te kroz njihov doprinos urbanoj fragmentaciji i segregaciji, recentna studija, koja se bavi primjerom trgovačkog centra Rondo u Mostaru, donosi novo viđenje tipologije trgovačkog centra kao mjesta susreta, nenametnute interakcije i uspostavljanja novih relacija između stanovnika istočnog i zapadnog dijela grada [16]. Naime, tijekom rata uništene su postojeće mostarske robne kuće koje su bile u društvenom vlasništvu, a post-socijalistička tranzicija nije predmnijevala njihovu obnovu, već privatne investicije u izgradnju novih trgovačkih centara. Međutim, kako je većina tih novih trgovačkih centara izgrađena na zapadnoj strani Mostara, njihova popularnost i dostupnost artikala, koje nije bilo moguće kupiti na istočnoj strani grada, poticala je građane istočnog Mostara na prelazak Bulevara, mentalne granice podijeljenog grada te uspostavljanje novih relacija. Te se nove relacije temelje na potrošačkoj kulturi, čija logika u prostoru trgovačkog centra potiskuje druge kulturološke i političke razlike [16].

5. INTERFACE: Eksperimentalno učilište s interkulturalnim centrom

Na temelju provedenog istraživanja, koje je elaborirano u prethodnim poglavljima, sintetiziran je zaključak da edukativni, umjetnički i komercijalni prostori, bez nacionalnih i religijskih konotacija, imaju najsnažniji potencijal da budu mjesta neposrednog i spontanog susreta građana istočnog i zapadnog Mostara te da su upravo *bottom-up* inicijative u polju kulture, umjetnosti i obrazovanja one koje dugoročno mogu revitalizirati post-konfliktne sredine. Temeljem tog zaključka definirani su tema i program diplomskog projekta pod nazivom „*Interface: Eksperimentalno učilište s interkulturalnim centrom*“ (mentor doc. art. Davor Bušnja) [17].

Prostorni obuhvat projektnog zadatka omeđen je Bulevarom sa zapada i Ulicom Alekse Šantića s istoka. Te se dvije ulice, zbog toga što se nalaze na granici, među građanima ne identificiraju kao ulice istoka ili zapada, nego čine centralnu gradsku zonu, koja sama po sebi ima karakter istovremene podijeljenosti i susreta. U neposrednoj blizini navedene lokacije nalaze

se važni gradski sadržaji: Gimnazija Mostar, Hrvatsko narodno kazalište, glavna pošta, zatvor poluotvorenog tipa, Županijski sud i VI. osnovna škola Mostar, a unutar obuhvata nalaze se: Omladinski kulturni centar Abrašević, Nansen dijalog centar, Županijska skupština i jedna višestambena zgrada na adresi Ulica Alekse Šantića 25. Zbog njihovog značaja u prostornom i sadržajnom oblikovanju budućeg interkulturalnog centra, predviđa se zadržavanje zatečenih zgrada u prostoru.

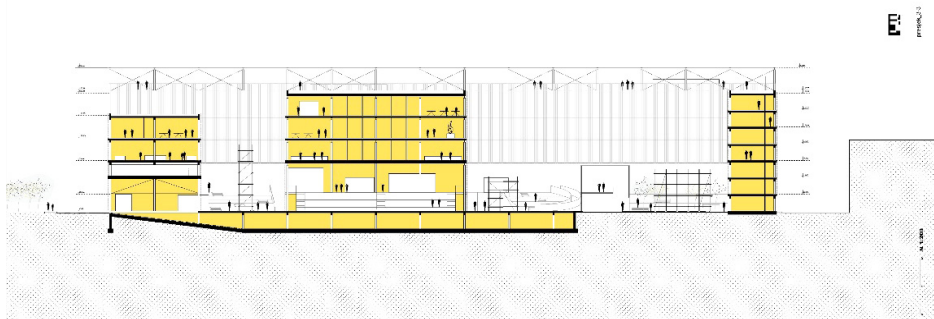
Budući korisnici eksperimentalnog učilišta i interkulturalnog centra su svi građani Mostara, digitalni nomadi i turisti, a odabrana lokacija uz Bulevar nametnula se kao logičan izbor zbog svoje simbolike, pozicije i prostorne uloge (Slika 4).

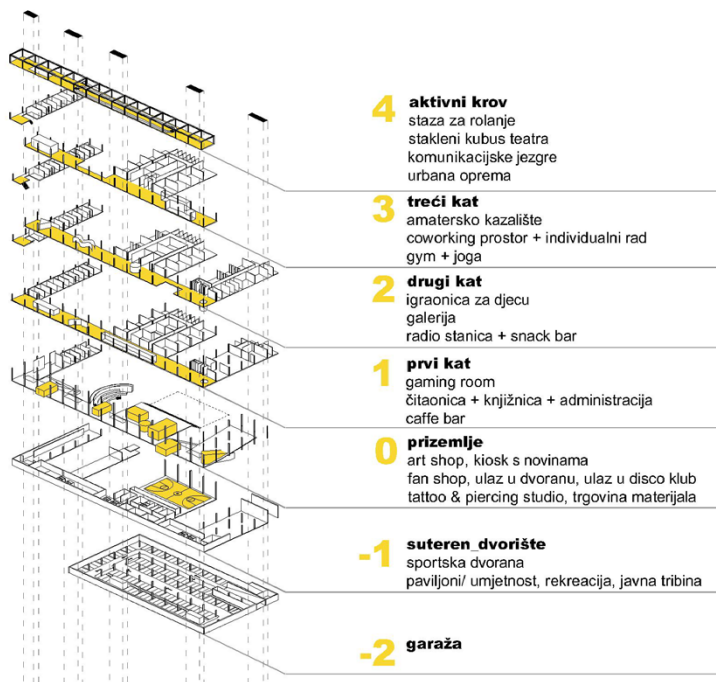
Slika 4. Situacijski nacrt eksperimentalnog učilišta s interkulturalnim centrom (Izradila: H. Zorić)

Arhitektonskom koncepcijom novog objekta promišlja se tema podjele – granice, zida, koja je neželjeni, ali u mentalnoj svijesti građana prisutni *genus loci* odabrane lokacije. „Zid“ je rekonceptualiziran u formi dugačke lamele uz Ulicu Bulevar, koja je potpuno otvorena u prizemlju, a na katovima transparentna te prolaznicima nudi uvid u aktivnosti koje se unutar nje događaju. Takav „zid“ u prostornom smislu predstavlja jasnu liniju - granicu, koja je, međutim, u svakom svom aspektu porozna. Na dugačku lamelu prema dvorištu nadovezuju se dodatni sadržaji poput

sportske dvorane, prostora učilišta s programima cjeloživotnog učenja, amaterskog kazališta, hostela, komercijalnih sadržaja. Cijela struktura funkcionira kao fleksibilan pogon inovativnih sadržaja, namijenjenih dominantno mlađoj populaciji, koji je otvoren za nove sadržaje i za nove korisnike (Slika 5, 6).

Slika 5. Presjek eksperimentalnog učilišta s interkulturalnim centrom (Izradila: H. Zorić)

Slika 6. Prikaz sadržaja gradskog sklopa eksperimentalnog učilišta s interkulturalnim centrom (Izradila: H. Zorić)

Naglasak se stavlja također na ono što ostaje gradu kada su sva vrata ovog urbanog sklopa zaključana. Cijela parcela je stoga u prizemlju/suterenu u potpunosti otvorena te služi kao javni plato na kojem se nalaze usitnjeni gradski sadržaji smješteni u paviljonima te ulazi u sve prostore novog urbanog sklopa. To je artikulirani urbani prostor koji propušta i povezuje ljude te omogućava njihov susret i zadržavanje. Suterenske etaže imaju različite karaktere sadržaja (umjetnost, rekreacija i javna tribina), koji se prema istoku preko manjih i većih trgova prelijevaju u stambenu ulicu. Svi ti prostori nemaju ni religijske, ni etničke konotacije, a programi i potencijalni scenariji njihovog korištenja su vrlo fleksibilni te uključuju aktivnosti koji podižu svakodnevnu kvalitetu urbanog života u Mostaru, bez obzira s koje strane, istočne ili zapadne, njegovi korisnici budu prilazili ovom prostornom sklopu.

6. Zaključak

U situacijama nejasnog i nestabilnog institucionalnog okvira kakve karakteriziraju kontekst podijeljenog grada, da bi arhitektura bila proaktivni agens u procesima cijeljenja, arhitektonski projekti moraju biti fleksibilni i adaptabilni na političke promjene. Iz istraživanja izazova procesa planiranja i mogućnosti arhitektonskog djelovanja u podijeljenim gradovima, na primjeru Mostara moguće je derivirati različite *bottom-up* strategije koje se temelje na prilagodljivosti različitim političkim promjenama i potrebama stanovnika. Ključno pitanje koje se pritom postavlja je koji programi i sadržaji mogu biti prilagodljivi te istovremeno potencirati poslijeratni oporavak vidljiv u međuetničkoj interakciji. Istraživanje pokazuje da se, za razliku od snažnih institucionalnih programa koji su najčešće povezani s jednom etničkom skupinom te potenciraju polarizaciju, veći uspjeh postiže programima manjeg mjerila u domeni edukacije i umjetnosti te unaprjeđenja svakodnevnih aktivnosti kakve egzistiraju, primjerice, u domeni trgovine. Fokus planiranja u podijeljenim gradovima treba stoga biti stavljen na prostore koji stvaraju okvir svakodnevnim aktivnostima u kojima političke, vjerske i kulturološke razlike ne dolaze do izražaja. U ovom radu prikazana je mogućnost formiranja takvog prostora na Bulevaru na primjeru urbanističko-arhitektonskog projekta „*Interface: Eksperimentalno učilište s interkulturalnim centrom*“, koji programski i odabranom prostornom koncepcijom slijedi navedenu tezu. Dok simbolički „dekonstruira“ arhitektonski koncept „zida“, ključna projektantska intencija u navedenom projektu je implementirati sadržaje i stvoriti prostore koji imaju potencijal spontanog susreta te koji su istovremeno dovoljno fleksibilni da mogu prihvatiti različite buduće scenarije korištenja. Spontani susret,

neophodan u procesima cijeljenja grada i nadilaženja segregacije, događa se u: sportskoj dvorani i drugim prostorima namijenjenim sportskim aktivnostima, prostoru kazališta, radionicama eksperimentalnog učilišta, *co-working* prostorima, trgovinama, čitaonici te na otvorenom javnom platou s paviljonima.

Ipak, dok se Mostar najčešće percipira kroz problematiku *podijeljenog grada* sa svim planerskim izazovima koji iz nje proizlaze, istovremena i snažno prisutna problematika post-socijalističke tranzicije ostaje van fokusa stručnog diskursa. Stoga je za sveobuhvatniji prikaz mostarskog slučaja nužno buduća istraživanja usmjeriti ka problematici kompleksnih i višestrukih modaliteta političko-ekonomske tranzicije čije reperkusije u Mostaru danas, potencijalno i u većoj mjeri od etničkih nesuglasja, predstavljaju prepreke planiranju grada i održivim urbanim procesima.

Literatura

- [1] Zadro, S. (2017) Mostarska arhitektura od 1850. do Drugog svjetskog rata. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- [2] Bose, S. (2017) Mostar as Microcosm: Power-Sharing in Post-War Bosnia. U: McCulloch, A., McGarry, J., ur. Power-Sharing: Empirical and Normative Challenges, London: Routledge, str. 189-210.
- [3] Bruce Lee u Mostaru. <https://blog.dnevnik.hr/civilka/2005/11/1620414980/bruce-lee-u-mostaru.2.html>, (28. 6. 2022.)
- [4] Calame, J., Charlesworth, I. (2009) Divided Cities: Belfast, Beirut, Jerusalem, Mostar, and Nicosia. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- [5] Djurasovic, A. (2016) Ideology, Political Transitions and the City: The Case of Mostar, Bosnia and Herzegovina. London: Routledge.
- [6] Mostar, grad talac loše politike. <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2012/7/4/mostar-grad-talac-lose-politike> (20. 9. 2022.)
- [7] Barakat, S. (2010) Provide and Enable: The Role of Architects in Post-War Recovery. Volume, 26, str. 22-23.
- [8] Caner, G., Bölen, F. (2016) Urban Planning Approaches in Divided Cities. A | Z ITU Journal of the Faculty of Architecture, 13(1), str. 139-156.
- [9] Djurasovic, A. (2019) Divided Cities as Complex Cities: Transition and Complexity in City of Mostar. Space and Polity, 23 (2), 129-139.
- [10] Gaffikin, F., Morrissey, M. (2011) Planning in Divided Cities. Chichester, West Sussex, UK: Wiley-Blackwell.
- [11] Vöckler, K. (2010) Politics of Architecture. Volume, 26, str. 81-87.
- [12] Amin, A. (2002) Ethnicity and the Multicultural City: Living with Diversity. Environment and Planning A, 34(6), 959-980.
- [13] Nansen Dialogue Network. <https://www.nansen-dialogue.net/> (20. 9. 2022.)
- [14] Šta je Nansen model obrazovanja?

- [15] <https://ndcmostar.org/bs/nansen-model-obrazovanja/#:~:text=Nansen%20model%20obrazovanja%20je%20program%20koji%20se%20odnosi,sa%20akterima%20u%20%C5%A1iroj%20zajednici%2C%20naro%C4%8Dito%20sa%20roditeljima>, (28. 6. 2022.)
- [16] Street Arts Festival Mostar. <https://safmo.org/> (26. 9. 2022.)
- [17] Aceska, A., Heer, B. (2019) Everyday Encounters in the Shopping Mall: (Un) Making Boundaries in the Divided Cities of Johannesburg and Mostar. *Anthropological Forum*, 29 (1), str. 47-61.
- [18] Zorić, H. (2022) INTERFACE: Eksperimentalno učilište s interkulturalnim centrom. Diplomski rad. Split: Fakultet građevinarstva, arhitekture i geodezije

